

Пятницькова І.В.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Залучення соціологічних концепцій в історичних дослідженнях має велике значення для більш глибокого концептуального вивчення розвитку людства. Особливий науковий інтерес представляють теорії, що пропонують альтернативні підходи до інтерпретації історії. У статті проаналізовано погляди провідних соціологів ХХ ст. К. Поппера, Р. Нісбета та І. Валлерстайна. К. Поппер виступав із різкою критикою історизму, відмовлявся від лінійного погляду на історичний процес, заперечував ідеї еволюції та прогресу. На його думку, історія людства є унікальним, неповторним процесом, рух якого залежить від цілої низки факторів, що зумовлює неможливість сформулювати загальні закони розвитку та передбачити його. На противагу К. Попперу, Р. Нісбет велику увагу приділив важливості для мобілізації суспільства та його розвитку ідеї прогресу, що, на думку науковця, втратила актуальність. Дослідник проаналізував природу соціальних змін та дійшов висновку про консервативність суспільства, його внутрішній опір новаціям, що може бути використаний в історичних дослідженнях. І. Валлерстайн, як і К. Поппер, не поділяв поглядів щодо еволюційного розвитку. На його думку, тривале домінування сприйняття змін як процесу, спровокованого внутрішніми факторами, призвело до того, що поза увагою науковців залишилося безліч зовнішніх чинників, що зумовлюють історичний поступ. На думку науковця, саме зовнішні виклики, спровоковані конкуренцією між державами в умовах глобалізації, є одним із важливих поштовхів розвитку. І. Валлерстайн піддав гострій критиці поняття прогресу, вважаючи його достатньо відносним. Важливим видається його висновок про штучність поділу в науці політичної, економічної та соціокультурної сфер. Подібний поділ є шкідливим для досліджень, обмежує їх та призводить до хибних висновків. Застосування теоретичних засад концепцій К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна в історичних дослідженнях має великий потенціал щодо реалізації міждисциплінарного підходу та загального оновлення історичної науки.

Ключові слова: історія, історична соціологія, К. Поппер, Р. Нісбет, І. Валлерстайн.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток історичної науки в Україні демонструє якісні зміни, коли на рівні з політичною, економічною, культурною історією досліджується широкий спектр проблем соціокультурного характеру. Для їх вивчення недостатньо логіки традиційного мислення та усталеного науково-методологічного інструментарію. Вони потребують широкого залучення міждисциплінарного підходу, коли разом із історичними методами та принципами наукового пошуку використовуються напрацювання інших суміжних наук. Застосування міждисциплінарного принципу наукового пізнання має великий потенціал для розширення проблематики досліджень, переосмислення історії та загального оновлення історичної науки. Однією з близьких до неї за об'єктом дослідження є соціологія. Залучення її наукового інструментарію дасть змогу значно збагатити історичну науку, вийти на якісно новий рівень розуміння історичних процесів.

Одним із проявів колаборації між історією та соціологією є формування історичної соціології, що як науковий напрям зосереджена на дослідженні історичного розвитку суспільства, соціальних систем, інститутів та явищ. Результатом напрацювань історичної соціології є формування еволюційних, циклічних теорій, а також теорій модернізації суспільного розвитку. В умовах сучасних бурхливих трансформацій усталені концепції історичного розвитку не здатні повною мірою пояснити природу суспільних змін. Постмодерний виклик потребує оновленої інтерпретації історичного процесу, що концентрувалася б не стільки на викладі фактів, скільки на їх причинності, сприйнятті самим суспільством, регіональних, національних особливостях.

У цьому контексті особливий інтерес викликають альтернативні концепції історичного розвитку, сформовані в межах історичної соціології. Вони пропонують відмовитися від вписування суспільного поступу в певні схеми та доводять

його варіативність. Серед них слід назвати дослідження провідних соціологів К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна, які сформувавши власні підходи до осмислення історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під кутом зору альтернативної інтерпретації історичного розвитку дослідження К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна вивчав польський соціолог П. Штомпка [8]. Він акцентував увагу на критиці науковцями еволюційного підходу до висвітлення суспільного поступу. В сучасній українській науці теоретичні підходи трактування історичного процесу К. Поппером, Р. Нісбетом, І. Валлерстайном не набули широкого представлення. Окремі їх засади були висвітлені у монографії А.Ю. Мартинова «Історична соціологія» [4]. Історико-антропологічні елементи методології К. Поппера досліджував С.Ш. Айтов [1]. У дисертаційному дослідженні І.А. Усатенка проаналізовано теоретичні підходи І. Валлерстайна до трактування соціально-політичного розвитку капіталістичного суспільства [7]. Загалом означена проблема не була комплексно досліджена та потребує вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз основних засад альтернативних концепцій історичного розвитку К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна, визначення їх потенційних теоретико-методологічних засад для історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Альтернативні підходи до трактування історичного процесу набули розвитку в наукових колах у другій половині ХХ ст. Однією з них є концепція історичного розвитку суспільства британського вченого Карла Раймунда Поппера. Свої погляди він виклав у книзі «Злиденність історизму», що вийшла друком у 1945 р. Розвиток його ідей знайшов продовження у наступних роботах дослідника, а саме статті «Післямова: двадцять років потому» (1957 р.), праці «Логіка наукового відкриття» (1968 р.).

К. Поппер, аналізуючи наявні підходи до трактування історичного процесу, використовував поняття «історизм». Фактично під цим терміном він об'єднував концепції, що розглядають розвиток суспільства за наперед визначеною траєкторією, тобто як певний рух, що визначається законами, ритмами, схемами історичного розвитку й дає можливість робити передбачення щодо подальшого поступу. Стрижневе місце в його концепції посідає критика подібних теорій, тобто історизму.

Щодо цього в праці «Злиденність історизму» науковець проаналізував метафізичні теорії Платона, Н. Макіавеллі, О. Шпенглера, А. Тойнбі, відповідно до яких історія є повторенням життєвих циклів за аналогією з народженням, дитинством, юністю, зрілістю, старістю та смертю. На думку К. Поппера, факти, що їх підтверджують, є підібраними у зв'язку з тими самими теоріями. «Думка про рух самого суспільства про те, що суспільство, подібно до фізичного тіла, може рухатися як щось ціле по певному шляху в певному напрямку, є лише голістичною плутаниною» [6, с. 68].

Таким чином, дослідник відмовлявся від лінійного погляду на історичний процес, наявності певних стадій та закономірностей. Він заперечував ідеї еволюції та прогресу. На його думку, історія людства є унікальним, неповторним процесом. Розвиток суспільства складається з безлічі подій, що є результатом «миттєвого зіткнення» випадкових і різноманітних умов, у яких виявляються соціальні закономірності. Дослідник визнавав випадковий, ірраціональний і нестійкий особистісний фактор в історії [8, с. 233].

К. Поппер вважав, що непередбачуваність розвитку суспільства унеможливує формування загальних законів цього процесу. Свої висновки він обґрунтував неможливістю їх перевірити: «Однак ми не можемо сподіватися перевірити універсальну гіпотезу або знайти прийнятний для науки закон природи, якщо ми завжди обмежені спостереженнями одного унікального процесу <...> Найретельніше спостереження однієї гусениці, що розвивається, не дасть нам змогу передбачити її перетворення у метелика» [6, с. 66]. Водночас він не відкидав наявності тенденцій розвитку, але не визнавав їх універсальності.

З огляду на це К. Поппер категорично заперечував можливість передбачення історичного розвитку [6, с. 66]. На його думку, значимими є лише наукові прогнози. Проте вони потребують врахування цілої низки обставин, зокрема специфічних умов регіонального розвитку.

Найважливішим фактором змін К. Поппер вважав знання. Його рівень істотно впливає на всі інші зміни. Аналізуючи природу розвитку людських знань, науковець зазначав, що раціональними чи науковими методами неможливо передректи їх подальший поступ, чим підтверджував основний свій науковий концепт про неможливість передбачити майбутній хід історії [6, с. 19].

Власну концепцію бачення історичного розвитку суспільства запропонував американський

дослідник Роберт Нісбет. Свої погляди науковець виклав у працях «Соціальні зміни та історія. Аспекти західної теорії розвитку» (1969 р.), «Прогрес. Історія ідеї» (1980 р.).

На відміну від К. Поппера, Р. Нісбет відводив велике значення в історії Західної цивілізації ідеї прогресу. На його думку, вона є історичною необхідністю, що забезпечує рух із минулого через теперішнє в майбутнє та втілює неперервність суспільного поступу; виконує важливу суспільну функцію об'єднавчого характеру, спрямовуючи зусилля соціуму в певному напрямі. Фактично рух від нижчого до вищого стану науковець прирівнював до одного з природніх законів порядку речей у Всесвіті та суспільстві [5, с. 16].

На його думку, проявами прогресу є розвиток знань, що втілюються у мистецтві, науці, в різноманітних способах вирішення проблем, що постають перед людиною в процесі співіснування з природою та суспільством. Другою складовою частиною характеристики прогресу є моральне й духовне становище людини на Землі, її щастя, свобода від страждань, що провокують природа й суспільство, спокій та безтурботність [5, с. 35–36].

Аналізуючи процес суспільного розвитку, Р. Нісбет наголошував на тому, що визначити причини змін досить складно, вони численні, різноманітні і залежать від культурного та історичного контексту того чи іншого періоду. Визначальними у процесі суспільного розвитку соціолог вважав саме зовнішні фактори впливу, оскільки дотримувалася думки про консервативність суспільства за своєю природою. Саме ця суспільна характеристика є причиною того, що зміни переривчасті, супроводжуються кризами, відступами та провалами.

Р. Нісбет вважав, що суспільству властивий внутрішній опір змінам. Особливо на рівні установлених правил поведінки, звичок та звичаїв. В умовах соціокультурних трансформацій це приводить до формування певних адаптивних форм суспільної поведінки. Подібні висновки науковця є важливими для дослідження історії модернізаційних процесів, природи їх сприйняття соціумом.

Р. Нісбет висловлював велике занепокоєння зневірою інтелектуалів ХХ ст. в ідеї прогресу, порівнюючи подібні тенденції із хворобою: «В останній чверті ХХ ст. догма прогресу стоїть на порозі своєї смерті», – зазначав науковець [5, с. 447]. На його думку, результатом «зневіри» стали забуття історії, втрата загально визначених цінностей, прикладів для наслідування, мети, відмова від європоцентризму, розчарування в еконо-

мічному зростанні, деградація знань, поширення суспільної апатії та нудьги. На подібних прикладах Р. Нісбет доводив, що втрата віри у прогрес ставить під загрозу сучасну цивілізацію та здатна призвести до припинення всілякого розвитку. Зупинити цей процес, на думку науковця, здатне лише релігійне відродження.

На окрему увагу заслуговує дослідження американського соціолога Іммануїла Валлерстайна. Його науковий доробок складає цілу низку досліджень, серед яких слід відзначити серію робіт, присвячених світ-системному аналізу, таких як «Кінець знакового світу: соціологія ХХ ст.» (1999 р.), «Аналіз світових систем і ситуації у сучасному світі» (2004 р.).

Характеризуючи сучасний стан розвитку суспільних наук, І. Валлерстайн відзначав таке: «Мені здається, що ми бродимо по темному лісі, і не зовсім розуміємо в якому напрямку слід рухатися» [2, с. 5]. Великою помилкою учений вважав концепцію «розвитку», що ввела в оману та спровокувала хибні інтелектуальні очікування. Поняття розвитку, на його думку, не відповідало тенденціям розвитку суспільства другої половини ХХ ст. зі властивими їм високими темпами глобалізації.

І. Валлерстайн говорив про те, що еволюційні теорії розглядають зміни з позиції внутрішніх процесів, тоді як у сучасних умовах глобалізації вони здебільшого спровоковані зовнішніми факторами. Поштовхом до змін є взаємовідносини між різними соціальними утвореннями, конкуренція, зіткнення, конфлікти, а не реалізація властивих суспільству потенційних внутрішніх можливостей [8, с. 239–240].

На думку І. Валлерстайна, розвиток еволюційних теорій привів до утвердження погляду на кожен національний спільноту, як на автономне явище, що розвивається відокремленого від інших, на основі внутрішніх потреб. Натомість, на думку науковця, вони є первинними структурами, створеними процесами світового масштабу, а також такими, що набувають конкретної форми, відповідно до цих процесів.

І. Валлерстайн називає поняття прогресу відносним і пропонує відмовитися від нього під час трактування історичного процесу. Перш за все через те, що воно передбачає постійну висхідну спрямованість змін, тоді як історія свідчить про можливість зворотних соціальних процесів, зменшення темпів їх розвитку, призупинення або взагалі зупинення. Їх напрям неможливо передбачити, здебільшого це випадкова можливість, що

виникає за певних обставин. Цей шлях, на його думку, неможливо укласти у спрощену схему руху зверху вниз чи вперед, він є невизначеним. З іншого боку, термін «прогрес» передбачає шлях покращення, що також є достатньо відносним, оскільки неможливо визначити більш пізні етапи розвитку людства кращими за попередні [2, с. 240–243].

Важливого висновку доходить І. Валлерстайн щодо штучного поділу економічних, політичних та соціокультурних процесів розвитку й окремишнього їх вивчення, що ще більше підсилює ілюзію трьох різних траєкторій змін. Щодо цього науковець зазначав таке: «Ми зустрілися не тільки з помилковим розумінням світу, у якому живем, але й з черговою нездатністю удосконалювати ті інтелектуальні інструменти, які б могли дати нам змогу виправити зроблені помилки» [2, с. 6]. Більш того, дослідник пророкував у подальшому зникнення меж між окремими науками та закликав до створення єдиної історичної соціальної науки [3, с. 8].

Подібна точка зору має бути врахована в сучасних історичних дослідженнях, оскільки неможливо претендувати на об'єктивне дослідження, абстраговано вивчаючи окрему взятую сферу суспільного життя певного періоду. Слушно І. Валлерстайн наголошує на важливості міждисциплінарного підходу, що є особливо актуальним для історичної науки. Широке його застосування дасть змогу розширити проблематику досліджень, вийти на якісно новий рівень трактувань тих чи інших фактів та процесів.

З урахуванням наведених зауважень І. Валлерстайн запропонував власну теорію історичного розвитку світ-системного аналізу. Одним із перших науковців, який запропонував подібний підхід, був Ф. Бродель. Вибудовуючи власний погляд на суспільний поступ, І. Валлерстайн дотримувався міждисциплінарного підходу, залучаючи досягнення економіки, соціології, історії, антропології. Історія людства розглядається ним через призму не окремо взятої національної чи локально визначеної спільноти, а шляхом аналізу наявних соціальних систем. «Національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення <...>, в соціально історичній науці одиницею дослідження повинна бути вся світ-система» [3, с. 28–29]. На думку науковця, саме в межах світ-систем виникають і можуть продуктивно досліджуватися дві основні інституціональні опори сучасності, такі як держава та ринок.

І. Валлерстайн виділив три світ-системи. Вони засновані на певному способі виробництва

з властивим йому поділом праці та розподілом, що забезпечують функціонування системи. Для першої характерні міні-системи, які є відносно невеликими і формуються на родинних зв'язках. Їх соціальна структура не диференційована. Основою їх економіки є привласнююче господарство з високим ступенем залежності від природи. Обмін відбувається по горизонталі. Фактично ця світ-система припадає на добу полювання та збиральництва. З виникненням аграрних цивілізацій беруть початок світ-імперії. Це вже великі держави з централізованою владою, чіткою ієрархією. Для світових імперій характерними були сільськогосподарська економіка, вилучення додаткового продукту у вигляді данини. Світ-імперії зникають у результаті зростання бюрократичного апарату та складності виконання адміністративних функцій на відносно великих територіях.

До третьої належить світ-економіка, що фактично є формуванням світової економіки. Їй властиве домінування ринку. Владні функції держави є вкрай обмеженими і пов'язані зі збереженням структури економічної активності. Провідне місце у світ-економіці відіграють поділ праці і нерівнозначний обмін між різними частинами. В умовах конкуренції більша частина спільнот опиняється у прямій або опосередкованій залежності від усе меншої кількості переможців. Іманентним сенсом історичного процесу стає боротьба за центральну монополію все більш високого рівня. Ця боротьба стає глобальною [4, с. 69–70].

Висновки. Дослідження К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна є зразками постмодерного розвитку науки, коли традиційні підходи до осмислення історичного минулого підлягають критичному переосмисленню, а усталені поняття піддаються цілковитому запереченню. Їх дослідження є показовим прикладом використання міждисциплінарного підходу та вдалого поєднання історичної та соціологічної наук. Самі дослідники наголошували на важливості використання для сучасної науки міждисциплінарного підходу, що видається актуальним для сучасного розвитку історичних досліджень. Науковці виступили з пропозицією відмовитися від абсолютизації лінійної інтерпретації історичного процесу, визнання можливості його варіативності.

У своїх дослідженнях вони акцентують увагу на потребі відмовитися від цілковитого сприйняття змін як результату внутрішніх процесів і більше уваги присвятити зовнішнім факторам впливу. Дотримання такого теоретико-методологічного підходу в історичних дослідженнях дасть змогу

врахувати всю різноманітність чинників, здатних впливати на суспільний поступ. К. Поппер, І. Валлерстайн наголошували на відносності поняття прогресу та пропонували від нього відмовитися як такого, що не відповідає історичним реаліям. Водночас Р. Нісбет вважав, що зневіра в ідеї прогресу є однією з найбільших проблем сучасності.

Загалом залучення науково-теоретичних підходів К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна до аналізу історичних процесів дасть змогу відійти від стереотипних уявлень, розширити вектор наукового пошуку, залучити міждисциплінарний підхід, що загалом здатне позитивно вплинути на оновлення історичної науки.

Список літератури:

1. Айтов С.Ш. Філософія науки Карла Поппера: історико-антропологічні елементи методології. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «ІФНІТ»*. 2014. Вип. 22. С. 46–49.
2. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века. Москва : Логос, 2004. 368 с.
3. Валлерстайн І. Миросистемный анализ: Введение. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 248 с.
4. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма). Київ : УІАД «Рада», 2004. 288 с.
5. Нісбет Р. Прогресс. История идеи. Москва : ИРИСЭН, 2007. 557 с.
6. Поппер К. Злиденність історизму. Київ : АБРИС, 1994. 192 с.
7. Усатенко І.А. Соціально-політичний розвиток капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2017. 16 с.
8. Штомпка П. Соціологія соціальних змін. Москва : Аспект Пресс, 1996. 416 с.

Piatnytskova I.V. ALTERNATIVE CONCEPTS OF HISTORICAL DEVELOPMENT IN HISTORICAL SOCIOLOGY

Involvement of sociological concepts in historical research is important for a deeper conceptual study of human development. Of particular interest are theories that offer alternative approaches to human development. The article analyzes the views of leading sociologists of the twentieth century. K. Popper, R. Nisbet and I. Wallerstein. K. Popper sharply criticized historicism, abandoned a linear view of the historical process, and denied the ideas of evolution and progress. In his opinion, the history of mankind is a unique, inimitable process, the movement of which depends on a number of factors, which makes it impossible to form general laws of development and predict historical development. In contrast to K. Popper, R. Nisbet paid great attention to the importance of mobilizing society and its development of the idea of progress, which according to the scientist has lost relevance. The researcher analyzed the nature of social change and concluded that society is conservative, its internal resistance to innovation, which can be used in historical research.

I. Wallerstein, like K. Popper, did not share views on the evolutionary development of human communities. According to him, the long-term dominance of the perception of change as a process provoked by internal factors has led to the fact that scientists have left out many external factors that determine historical progress. According to the scientist, the external challenges provoked by competition between states in the context of globalization are one of the important impetuses for development. I. Wallerstein sharply criticized the concept of "progress", considering it quite relative. His conclusion about the artificiality of the division of political, economic, and sociocultural spheres in science seems important. Such a division is detrimental to research, limits it, and leads to erroneous conclusions. The application of the theoretical foundations of the concepts of K. Popper, R. Nisbet, I. Wallerstein in historical research has great potential in the direction of implementing an interdisciplinary approach and the general renewal of historical science.

Key words: history, historical sociology, K. Popper, R. Nisbet, I. Wallerstein.